

Луцій Анней
Сенека

Моральні листи
до Луцилія

Лист I

Сенека вітає Луцилія!

Так і чини, мій Луцилію! Відвойовуй себе для себе самого, бережи і накопичуй час, який досі у тебе відбирали чи крали, який марнувався. Сам переконайся в тому, що я пишу правду: частину часу у нас відбирають силоміць, частину крадуть, частина марнується. Але найбільша ганьба наша — втрата часу з нашої власної недбалості. Придивись уважно: найбільшу частину життя витрачаємо ми на нікчемні справи, чималу — на неробство, і все життя — не на ті справи, що потрібно.

Чи назвеш ти мені такого, хто цинив би час, хто знав би, чого вартує день, хто розумів би, що помирає з кожною годиною? В тому-то і біда наша, що смерть ми бачимо попереду, а більша частина її у нас за плечима, — бо скільки років життя минуло, всі належать смерті. Чини ж так, мій Луцилію, як ти мені пишеш: не марнуй жодної години. Утримаєш в руках сьогоднішній день — менше будеш залежати від завтрашнього. Бо ж поки будеш відкладати, все життя і промайне.

Все у нас, Луцилію, чуже, один лиш час наш. Тільки час, який вислизає і тече, дала нам у володіння природа, але і його хто хоче, той і відбирає. Смертні ж нерозумні: отримавши щось дріб'язкове, дешеве, яке легко відшкодувати, вони дозволяють виставити собі рахунок; а ті, кому при-

ділили час, не вважають себе боржниками, хоч якраз часу і не поверне навіть вдячний.

Може, ти запитаєш, як чиню я, якщо насмілююсь тебе повчати? Признаюсь щиросердно: як марнотрат, ощадливий в підрахунках, я знаю, скільки втратив. Не можу сказати, що не втрачаю нічого, але скільки втрачаю, і чому, і як, скажу і назву причини моєї бідності. Справа зі мною виглядає так само, як і з більшістю тих, хто не через власні вади дійшов до злиденного життя; всі мені прощають, ніхто не допомагає.

Ну так що ж? По-моєму, не бідний той, кому досить і найменшого залишку. Але ти вже краще бережи своє надбання зараз: бо почати саме час! Як вважали наші предки, пізно бути бережливим, коли залишилось на денці. До того ж залишається там не тільки мало, але й дуже погане.

Бувай здоровий.

Лист II

Сенека вітає Луцилія!

І те, що ти мені писав, і те, що я чув, вселяє мені на твоїй рахунок чималу надію. Ти не мандруєш, не тривожиш себе переміною місць. Бо такі метання — ознака хворої душі. Я думаю, перший доказ душевного спокою — властивість жити осіло і залишатися з самим собою.

Але дивись: хіба читання багатьох письменників і різноманітних книг не схоже на бродяжництво й непосидючість? Слід довго залишатися з тим чи іншим з великих умів, живлячи ними душу, якщо хочеш дістати щось таке, що в ній би залишилось. Хто скрізь — той ніде. Хто проводить життя у мандрах, у тих в результаті гостювальників багато, а друзів немає. Те ж саме неодмінно буде і з тим,

хто з жодним з великих умів не освоїться, а пробігає все поспіхом.

Не приносить користі і нічого не дає тілу страва, якщо її вивергають, ледве проковтнувши. Ніщо не є таким шкідливим для здоров'я, як часта зміна ліків. Не зарубцюється рана, якщо пробувати на ній різне зілля. Не зміцніє рослина, якщо часто її пересаджувати. Навіть найкорисніше не приносить користі на бігу. Якщо читати книги надмірно, вони лиш розсіюють нас. Тому, якщо не можеш прочитати все, що маєш, май стільки, скільки прочитаєш — і досить.

«Але, — скажеш ти, — інколи мені хочеться розгорнути цю книгу, інколи іншу». — Попробувати багато страв — ознака пересиченості, надмірна ж різноманітність страв не насичує, а псує шлунок. Тому читай завжди визнаних письменників, а якщо надумаєш інколи відволіктися на інше, повертайся до попереднього. Кожного дня приберігай щось проти бідності, проти смерті, проти усілякої іншої напасті і, коли перепробуєш багато що, вибери одне, те, яке можеш переварити сьогодні.

Я і сам так чиню: з усього прочитаного щось одне запам'ятовую. Сьогодні ось на що звернув увагу я у Епікура (бо ж я частенько переходжу в чужий стан, не як перебіжчик, а як вивідач): «Весела бідність, — каже він, — річ чесна». Та яка ж це бідність, якщо вона весела? Бідний не той, у кого мало що є, а той, хто хоче мати більше. Хіба для нього важливо, скільки у нього в скринях і в засіках, скільки він має і скільки отримує, якщо він зазіхає на чуже і вважає своїм не надбане, а те, що треба ще надбати? Ти запитаєш, яка межа багатства? Найнижча — мати необхідне, найвища — мати стільки, скільки тобі вистачить.

Бувай здоровий.

Лист III

Сенека вітає Луцилія!

Ти пишеш, що листи для передачі мені віддав другові, а потім попереджуєш, щоб не всім відносно тебе я з ним ділився, тому що і сам ти цього не робиш. Виходить, в одному листі ти і визнаєш, і не визнаєш його своїм другом. Добре ще, якщо ти вживаєш це слово як розхоже і назвав його «другом» так же, як усіх пошукачів на виборах ми називаємо «доблесними мужами», чи як зустрічного, якщо не можемо згадати його ім'я, вітаємо зверненням «пан».

Та якщо ти когось вважаєш другом і при цьому не віриш йому, як самому собі, значить, ти помиляєшся і не відаєш, що є справжня дружба. У всьому намагайся розібратися разом з другом, та перш за все розберися в ньому самому. Якщо подружився, довіряй, суди ж до того, як подружився. Хто, не довіряючи настановам Феофраста, судить після того, як полюбив, замість того, щоб любити, склавши судження, ті плутають, що треба робити раніше, що пізніше. Довго думай, чи варто бути другом тому чи іншому, але коли приймеш рішення, приймай друга всією душею і говори з ним так же сміло, як із собою самим.

Живи так, щоб і собі самому не доводилось признаватися в чомусь, чого не можна довірити навіть ворогу, але якщо є речі, які треба тримати в таємниці, ділись лише з другом усіма турботами, усіма думками. Будеш вважати його вірним — вірним і зробиш. Часто навчають обману тим, що обману бояться, і підозрами дають право бути віроломним. Чому не можу я вимовити ті чи інші слова в присутності друга? Чому мені не думати, що в його присутності я все одно що наодинці з собою?

Одні першому зустрічному розповідають про те, що можна повідати тільки другові, і усілякому, лиш би він слу-

хав, викладають все, що у них накіпіло. Інші бояться, щоб і найближчі щось про них знали; ці, якби могли, самі собі не довіряли б, тому вони і тримають усе в собі. Чинити не варто ні так, ні по-іншому: бо вада — і вірити всім, і нікому не вірити, тільки, я сказав би, перша вада благородніша, друга — безпечніша.

Таким же чином на осуд заслуговують і ті, що завжди занепокоєні, і ті, що завжди спокійні. Бо і пристрасть до суєти ознака не діяльного, але неспокійного в постійному збудженні духу, і звичка вважати кожен порух обтяжливим — ознака не безтурботності, а зніженості і розпусти. Тому притримай в душі слова, які вичитав я у Помпонія: «Деякі до того забились у пітьму, що неясно бачать все освітлене». Все повинно співвідноситись: і любителю спокою треба діяти, і діяльному — побути в спокої. Запитай поради у природи: вона скаже тобі, що створила і день і ніч. Бувай здоровий.

Лист IV

Сенека вітає Луцилія!

Уперто продовжуй те, що почав, і поспіши скільки можеш, щоб як можна довше насолоджуватись вдосконаленням і спокоєм своєї душі. Є насолода і в тому, щоб вдосконалювати її, щоб прагнути спокою; та зовсім іншу насолоду ти відчуєш, спозираючи дух, незіпсований і бездоганний.

Ти, певно, пам'ятаєш, яку радість відчув ти, коли зняв претексту, надів на себе чоловічу тогу, і тебе було виведено на форум? Ще більша радість чекає на тебе, коли ти позбудешся хлоп'ячого норову, і філософія запише тебе в число мужів. Бо ж і до цієї пори лишається при нас вже не

хлоп'ячий вік, але, що набагато небезпечніше, дитячість. І це — тим гірше, що нас вважають старими, хоч в нас живуть вади хлопчаків, і не тільки хлопчаків, але й немовлят; бо немовлята бояться речей нікудишніх, хлопчак — уявних, а ми — і того й іншого.

Зроби крок вперед — і ти зрозумієш, що багато що не таке страшне якраз тому, що понад усе лякає. Ніяке зло не є великим, якщо воно останнє. Прийшла до тебе смерть? Вона була б страшна, якби могла залишатися з тобою, вона ж чи не з'явиться, чи скоро буде позаду, ніяк не інакше. — «Нелегко, — скажеш ти, — добитися, щоб дух знехтував життям». — Та хіба ти не бачиш, з яких нікчемних причин від нього з презирством відмовляються? Один повісився перед дверима коханки, інший кинувся з даху, щоб не чути більше, як бушує господар, третій, утікаючи, увіткнув собі клинок в живіт, тільки щоб його не повернули. Так невже, по-твоєму, добродійність не має сили над тим, що робить надмірний страх? Спокійне життя — не для тих, хто занадто багато думає про його продовження, хто великим благом вважає пережити численні консульства.

Кожного дня думай про те, щоб ти міг з байдужістю розлучитися з життям, за яке багато хто чіпляється і тримається, наче ті, яких несе потік — за колючі кущі і гострі камені. Більшість так і метається між страхом смерті і муками життя; жалюгідні, вони і жити не хочуть, і померти не уміють.

Зроби ж своє життя приємним, облишивши усіляку тривогу про нього. Ніяке благо не принесе радощів тому, хто володіє, якщо він в душі не готовий його втратити, і над усе безболісно втратити те, про що неможливо жаліти, втративши. Тому зміцнюй мужністю і загартовуй свій дух проти того, що може статися навіть з наймогутнішими.

Смертний вирок Помпею винесли хлопчак і скопеець, Крассу — жорстокий і нахабний парфянин. Гай Цезар на-

казав Лепіду підставити ший під меч трибуна Декстра — і сам підставив її під удар Хереї. Ніхто не був так високо піднесений фортуною, щоб загрози її були меншими від її потурання. Не вір затишшю: в одну мить море захвилюється і проковтне кораблі, які щойно грайливо колихалися на хвилях.

Подумай про те, що і розбійник, і ворог можуть приставити тобі меч до горлянки. Але нехай не загрожує тобі висока влада — будь-який раб може розпоряджатися твоїм життям і смертю. Я скажу так: хто з презирством ставиться до власного життя, той став господарем твого. Згадай приклад тих, хто загинув від домашніх підступів, зведений чи силою, чи хитрістю, — і ти зрозумієш, що гнів рабів погубив не менше людей, ніж царський гнів. Так яке тобі діло до могутності того, кого ти боїшся, якщо те, чого ти боїшся, може утнути кожен?

Ось ти потрапив до рук ворога, і він наказав вести тебе на смерть. Але ж і так ідеш ти до тієї ж мети! Навіщо ж ти обманюєш себе самого, неначе лише зараз зрозумів те, що завжди з тобою відбувалося? Кажу тобі: від миті твого народження ідеш ти до смерті. Про це маємо ми думати і пам'ятати постійно, якщо хочемо безтурботно чекати на останню годину, страх перед якою позбавляє нас спокою у решту годин. А щоб міг я закінчити листа, — дізнайся, що сподобалось мені сьогодні (і це зірване в чужих садах): «Бідність, згідно із законом природи, — велике багатство». Чи знаєш ти, які межі встановлює нам цей закон природи? Не терпіти ні спраги, ні голоду, ні холоду.

А щоб прогнати голод і спрагу, тобі немає потреби оббивати гордовиті пороги, терпіти похмуру пиху чи обриву привітність, немає потреби випробовувати щастя в морі чи йти слідом за військом. Те, чого вимагає природа, доступне і досяжне, пітніємо ми лише заради надлишку.

Заради нього зношуємо ми тогу, заради нього старіємо в наметах табору, заради нього заносить нас на чужі береги. А те, чого з нас досить, у нас під рукою. Кому і в бідності добре, той багатий.

Бувай здоровий.

Лист V

Сенека вітає Луцилія!

Я радію твоїй впертості в заняттях і завзятому, яке спонукає тебе, відкинувши все, тільки про те й старатися, щоб з кожним днем ставати кращим, і хвалю тебе за них. Будь і далі таким же впертим, тут я не тільки заохочую тебе, але й прошу. Про одне лиш хочу попередити тебе: не чини як ті, хто хоче не удосконалюватися, а тільки бути на видноті, і не чини так, щоб в одязі твоєму чи в способі життя що-небудь впадало в очі.

Не з'являйся неприбраним, з нестриженою головою і запущеною бородою, не виставляй напоказ ненависть до срібла, не стели постіль на голій землі, — не роби всього того, що робиться заради збоченого задоволення власного марнославства. Бо саме ім'я філософії викликає ненависть, навіть якщо прибічники її поведуться скромно; що ж буде, якщо ми почнемо жити наперекір людським звичаям? Нехай зсередини ми будемо інакшими у всьому — зовні ми не повинні відрізнятися від людей.

Нехай не буде надто пишною тога — але і брудною теж; нехай не для нас срібне начиння, прикрашене литим золотом — та не треба вважати лише відсутність золота і срібла свідченням помірності. Будемо робити все, щоб жити краще, ніж натовп, а не наперекір натовпу, інакше ми відлякуємо від себе і втікатимуть від нас ті, кого хочемо виправити. Зі стра-

ху, що доведеться наслідувати нас у всьому, вони не захочуть наслідувати нас ні в чому — тільки цього ми і доб'ємося.

Перше, що обіцяє дати філософія, — це уміння жити серед людей, доброзичливість і товарицькість; та несхожість з людьми не дозволить нам дотриматись цієї обіцянки. Потурбуємося ж, щоб те, чим ми хочемо викликати захоплення, не викликало сміх і неприязнь. Бо у нас немає іншої мети, як тільки жити у згоді з природою. Але протиприродно виснажувати своє тіло, ненавидіти легко досягну охайність, надаючи перевагу неохайності, обирати їжу не тільки дешеву, а й грубу та огидну. Тільки потяг до розкоші бажає одного лиш вишуканого, — та тільки безумство уникає недорогого і загальноприйнятого. Філософія вимагає помірності — не тортур; а помірність не повинна бути неодмінно неохайною. Ось міра, яка мені до душі: нехай в нашому житті поєднуються добрі звички із звичками більшості, нехай люди дивуються тому, але визнають. — «Як же так? Невже і ми будемо робити, як всі інші, і між ними і нами не буде ніякої різниці?» — Буде, і дуже велика. Нехай той, хто придивиться до нас ближче, знає, наскільки відрізняємось ми від натовпу. Нехай той, хто увійде в наш дім, дивується з нас, а не з нашого посуду. Великий той, хто глиняним начинням користується як срібним, та не менш великий і той, хто срібним користується як глиняним. Слабкий духом той, кому багатство не під силу.

Та хочу і сьогодні поділитися с тобою моїм невеликим прибутком: я знайшов у нашого Гекатона, що покінчити з усіма бажаннями корисно нам для зцілення від страху. «Ти перестанеш боятися, — говорить він, — якщо і надіятися перестанеш». Ти запитаєш, як можна зрівнювати такі різні речі. Але так воно і є, мій Луцилію: хоч здається, що між ними немає нічого спільного, насправді вони пов'язані. Як один ланцюг з'єднає сторожа і бранця, так страх і надія,

такі несхожі між собою, приходять разом: слідом за надією з'являється страх.

Я і не здивуюсь цьому: вони обоє властиві душі невпевненій, яка тривожиться очікуванням майбутнього. А головна причина надії і страху — наше невміння пристосовуватися до дійсності і звичка посилати наші помисли далеко вперед. Так передбачення, найвеличніше з наданих людині благ, обертається злом. Звірі втікають тільки за небезпеки, а після втечі більше не відчують страх. Нас же мучить і майбутнє, і минуле. З наших благ багато які нам шкодять: так пам'ять повертає нас до пережитих мук страху, а передбачення попереджає про муки майбутні. І ніхто не буває нещасним тільки від нинішніх причин.

Бувай здоровий.

Лист VI

Сенека вітає Луцилія!

Я розумію, Луцилію, що не тільки змінююсь на краще, але й стаю іншою людиною. Я не хочу сказати, ніби в мені вже нічого змінювати, та й не надіюсь на це. Як може більше не бути такого, що треба було б виправити, зменшити чи збільшити? Бо якщо душа бачить свої недоліки, про які раніше не знала, це свідчить, що вона звернулась до кращого. Деяких хворих треба вітати і з тим, що вони відчули себе хворими.

Я хочу, щоб ці переміни, які так швидко відбуваються зі мною, передались і тобі: тоді я б ще міцніше повірив у нашу дружбу — справжню дружбу, яку не розколюють ні надія, ні страх, ні користь, таку, яку бережуть до смерті, заради якої йдуть на смерть.

Я назву тобі багатьох, хто позбавлений не друзів, а самої дружби. Такого не може бути з тими, чії душі об'єднує

спільна воля і жадання чесного. Як же інакше? Вони ж бо знають, що тоді у них все спільне, особливо незгоди. Ти і уявити собі не можеш, наскільки кожен день, як я помічаю, рухає мене вперед. — «Та якщо ти щось знайшов і пізнав його користь з досвіду, поділись зі мною!» — скажеш ти. — Та я й сам хочу все перелити в тебе і, чогось навчившись, радію лиш тому, що зможу навчити. І ніякі знання, нехай найвеличніші і найблагодійніші, та лише для мене одного, не задовольнять мене. Якби мені подарували мудрість, але з однією умовою: щоб я тримав її при собі і не ділився нею, — я б від неї відмовився. Будь-яке благо нам не в радість, якщо ми володіємо ним лише для себе одного.

Пошлю я тобі і книги, а щоб ти не витрачав часу на пошук речей корисних, зроблю помітки, за якими ти відразу знайдеш все, що я схвалюю і чим захоплююсь. Та більше користі, ніж слова, принесли б тобі живий голос мудрих і життя поруч з ними. Краще прийти і бачити все на місці, по-перше, тому, що люди вірять більше очам, аніж вухам, по-друге, тому, що довгий шлях настанов, короткий і переконливий шлях прикладів.

Не став би Клеанф точною подобою Зенона, якби він тільки чув його. Він бо ділив з ним життя, бачив приховане, спозирав, чи живе Зенон узгоджено зі своїми правилами. І Платон, і Арістотель, і увесь сонм мудреців, які потім розійшлися в різні боки, більше почерпнули зі звичок Сократа, ніж зі слів його. Метродора і Гермарха, і Полнена зробили великими людьми не уроки Епікура, а життя з ним разом. Та кличу я тебе не тільки заради тієї користі, яку ти матимеш, а й заради тієї, яку принесеш; удвох ми більше додамо один одному.

До речі, за мною щоденний подарунок. Ось що сподобалось мені нині у Гекатона: «Ти запитаєш, чого я досяг? Став самому собі другом!» Досяг він багато чого, бо тепер ніколи не залишиться самотнім. І знай: така людина завжди усім буде другом. Бувай здоровий.

Лист VII

Сенека вітає Луцилія!

Ти запитуєш, чого тобі слід більше всього уникати? Натовпу! Бо ж до нього не підступитися без небезпеки! Признаюсь тобі у своїй слабкості: ніколи не повертаюсь я таким же, яким вийшов. Що я заспокоїв, те знову приходиться у хвилювання, що гнав від себе — повертається. Як буває з хворими, коли довга слабкість доводить їх до того, що вони і вийти не можуть, щоб собі не нашкодити, так стається і з нами, чиї душі виліковуються після довгого недугу.

Немає ворога гіршого, ніж натовп, в який ти затесався. Кожен неодмінно або спокусить тебе своєю вадою, або заразить, або непомітно забруднить. Чим зібрання багатолюдніше, тим більша небезпека. І немає нічого згубнішого для добрих звичок, ніж видовища: бо через насолоду ще легше підкрадаються до нас усілякі вади.

Що я, по-твоєму, кажу? Повертаюсь я скупішим, честолюбнішим, ласим до розкошів і напевно жорстокішим і не таким людяним: і все тому, що побув серед людей. Випадково потрапив я на полудневу виставу, маючи надію відпочити і очікуючи ігор та жартів — того, на чому очі людини заспокоюються після виду людської крові. Яке там! Все попереднє було не боєм, а суцільним милосердям, зате тепер — жарти в сторону — пішла справжня різня! Прикриватися нічим, все тіло підставлене під удар, жодного разу нічия рука не піднялась даремно.

І більшість віддає перевагу цьому, а не звичайним парам і найулюбленішим бійцям! А чому б і ні? Немає ж ні шолома, ні щита, щоб відбити меч! Навіщо обладунки? Навіщо прийоми? Все це лиш відтягує мить смерті. Вранці люди віддані на розтерзання левам і ведмедям, опівдні — глядачам. Це вони велять убитим іти під удар тих, хто їх уб'є, а перемож-

ців щадять лише для нової бійні. Для тих, хто б'ється, немає іншого виходу, окрім смерті. В діло пускають вогонь і залізо, і так доки не спорожніє арена. — «Але ж він вчиняв розбої, убив людину». — Хто убив, сам заслужив того ж. А ти, нещасний, за яку провину повинен дивитись на це? — «Ріж, бий, пали! Чому він так боязко біжить на клинок? Чому так несміло убиває? Чому так неохоче помирає?» — Бичі женуть їх на меч, щоб грудьми, голими грудьми зустрічали противники удар. У видовищі перерва? Так нехай тим часом убивають людей, тільки щоб щось відбулося.

Як ви не розумієте, що дурні приклади обертаються проти тих, хто їх подає? Будьте вдячними безсмертним богам за те, що ви вчите жорстокості нездатного їй навчитися.

Подалі від народу нехай тримається той, у кому душа ще не зміцніла і не стала стійкою в добрі: такий легко переходить на бік більшості. Навіть Сократ, Катон і Лелій відступились би від своїх чеснот посеред несхожого з ними натовпу, а вже з нас, як не вдосконалюємо ми свою природу, жоден не встоїть перед натиском з усіх боків підступаючих вад.

Багато зла приносить навіть єдиний приклад марнотратства і скупості; розпещений приятель і нас робить слабкими і розніженими, багатий сусід розпалює нашу жадібність, лукавий товариш навіть чистого і простодушно-го заразить своєю іржею. Що ж, по-твоєму, буде з нашими звичками, якщо на них піде в наступ цілий народ? Неодмінно ти або станеш його наслідувати, або його зненавидиш.

Але і того, й іншого треба уникати: не можна уподібнюватися злим тому, що їх багато, не можна ненавидіти багатьох тому, що їм не уподібнюєшся. Усамітнюйся, наскільки можеш; проведь час тільки з тими, хто зробить тебе кращим, допускай до себе тільки тих, кого ти сам можеш зробити кращим. І те й інше вершиться взаємно, люди вчаться, навчаючи.

Значить, не потрібно тобі заради честолобного бажання виставляти напоказ свій дар, виходити в середину на-

товпу і читати йому вголос або розмірковувати перед ним; по-моєму, це варто було б робити, якщо твій товар йому до душі, а так ніхто тебе не зрозуміє. Може, один-два чоловіки тобі й трапляться, але й тих тобі доведеться просвіщати і наставляти, щоб вони тебе зрозуміли. «Так заради чого я вчився?» — Не слід боятися, що праця твоя пропала даремно: ти вчився заради себе самого.

Але я-от не заради себе одного вчився сьогодні й тому повідомлю тобі, які мені трапились три чудових вислови — усі майже про одне й те ж. Перший нехай погасить борг у цьому листі, два інших прийми в оплату наперед. Демокрит пише: «Для мене одна людина — що цілий народ, а народ — що одна людина».

І той, хто на питання, навіщо він з такою старанністю займається мистецтвом, яке дійде лише до небагатьох, відповідав: «Досить з мене і небагатьох, досить з мене і одного, досить з мене і жодного», — сказав теж дуже добре, хто б він не був (щодо цього є різні думки). Гарний і третій вислів — Епікура, який писав одному зі своїх товаришів з учених занять: «Це я кажу для тебе, а не для натовпу: бо кожен з нас для іншого вартий переповненого театру».

Ось що, мій Луцилію, треба зберегти в душі, щоб знехтувати задоволенням, яке приносить похвала більшості. Багато хто тебе схвалює. Так чи у тебе є причини бути задоволеним собою, якщо для багатьох ти зрозумілий? Всередину мають бути звернені твої достоїнства!

Бувай здоровий.

Лист VIII

Сенека вітає Луцилія!

«Ти наказуєш мені уникати натовпу, — пишеш ти, усамітнюватися і задовольнятися власною совістю. А як же

ваші настанови, які велять трудитися до самої смерті?» — Але те, до чого я тебе схиляю, сховатися і замкнути двері, — я сам зробив, щоб багатьом принести користь. Жодного дня я не втрачаю в неробстві, навіть частину ночі віддаю заняттям. Я не йду спати, звільнившись: ні, сон долає мене, а я сиджу, втупившись у свою роботу втомленими від неспанья, злиплими очима.

Я віддалився не тільки від людей, але й від справ, перш за все — моїх власних, і зайнявся справами нащадків. Для них я записую те, що може допомогти їм. Як із різних компонентів складають корисні ліки, так я кладу на аркуші рятівні настанови, в цілющості яких я переконався на власних ранах: хоч мої виразки не закрились зовсім, та розповзатися в ширину перестали.

Я вказую іншим той правильний шлях, який сам знайшов так пізно, стомившись від блукань. Я кричу: «Уникайте всього, що любить натовп, що підкинув вам випадок! З підозрою і страхом зупиніться перед усіляким випадковим благом! Бо і риби, і звірі ловляться на приманку солодкої надії! Ви думаете, це дари фортуни? Ні, це її підступи. Хто з вас хоче прожити життя наскільки можливо безпечніше, той нехай біжить від тих вимашчених пташиним послідом благодіянь, що обманюють нас, нещасних, ще й тим, що ми, вирішивши, ніби здобич наша, самі стаємо здобиччю. Погоня за ними веде в безодню.

Кінцевий результат життя, що високо вознеслося, один — падіння. До того ж не можна і чинити опір, коли щастя починає водити нас косо-криво. Або вже пливати прямо, або відразу на дно! Та фортуна не збиває зі шляху — вона перекидає і кидає на скелі.

Догоджайте ж тілу лиш настільки, наскільки треба для підтримки його міцності, і такий спосіб життя вважайте єдино здоровим і цілющим. Тримайте тіло в строгості, щоб

воно не перестало підкорятися душі: нехай їжа лиш утамовує голод, напій — спрагу, нехай одяг захищає тіло від холоду, а житло — від усього, що йому загрожує. А чи зведене житло з дерну чи з барвистого заморського каменю, різниці немає: знайте, під солом'яним дахом людині не гірше, ніж під золотим. Зневажайте все, що непотрібна праця створює заради прикрас чи напоказ. Пам'ятайте: ніщо, окрім душі, недостойне захоплення, а для великої душі все менше від неї».

І коли я розмовляю так з самим собою, розмовляю з нащадками, невже, по-твоєму, я приношу менше користі, ніж вирушаючи в суд посередником, чи припечатуючи перснем таблички із заповітом, чи в сенаті, віддаючи руку і голос пошукачеві посади? Повір мені, хто здається неробою, той зайнятий найважливішими справами, і божественними, і людськими разом.

Проте пора закінчувати і, за моїм правилом, чим-небудь розрахуватися з тобою і в цьому листі. Заплачу я не з власних запасів; я до цих пір все продивляюся Епікура і сьогодні вичитав у нього такі слова: «Стань рабом філософії, щоб здобути справжню свободу». І якщо ти віддався і підкорився їй, твоя справа не буде відкладатися з дня на день: відразу ж ти отримаєш вольну. Тому що саме рабство у філософії є свобода.

Може статися, ти запитаєш мене, чому я беру так багато прекрасних висловів у Епікура, а не у наших. Та чому ти думаєш, що подібні слова належать одному Епікуру, а не всім людям? Як багато поети кажуть такого, що або сказане, або має бути сказане філософами! Я не беру ні трагедії, ні нашої тогати, яка теж не позбавлена серйозності і стоїть посередині між трагедією і комедією; але і в мімах стільки є красномовних рядків! Скільки віршів Публілія треба було б виголошувати не взутим в сандалії, а виступаючи на котурнах!

Я наведу один його вірш, дотичний до філософії, і якраз до тієї її частини, якою ми щойно займались; в ньому поет стверджує, що те, що випадково дісталось, не можна вважати своїм:

Чуже, що по вашому бажанню дісталось раптом нам.

Але ти, я пам'ятаю, наводив інший вірш, набагато кращий і коротший:

Не наше те, що нам дано фортуною.

А цей твій вислів (я не пропущу і його) навіть ще кращий:

Все, що дано нам, може бути і відібране.

Та цього я не зарахую в погашення боргу: я лиш віддав тобі твоє ж.

Бувай здоровий.

Лист IX

Сенека вітає Луцилія!

Ти хочеш знати, чи справедливо Епікур в одному з листів засуджував тих, хто стверджує, ніби мудрецеві ніхто, окрім нього самого, не потрібен і тому нічиєї дружби не треба. Цей докір Епікур кидає Стільпону і тим, хто думає, що найвище благо — коли душа нічого не терпить.

Утім, ми неминуче впадаємо в двозначність, якщо для стислості перекладаємо слово ἀπαθεία¹, використовуючи слово «терпіти». Бо можна подумати, ніби суть тут протилежна тому, що ми маємо на увазі. Ми хотіли сказати: «душа, яка байдужа до будь-якого болю», а зрозуміти можна так: «душа, яка не може витерпіти ніякого болю». Подивись

¹ Апатія (грец.).

же сам, чи не краще буде сказати «невразлива душа» чи «душа, недоступна для будь-якого страждання»?

У тому й різниця між ними і нами: наш мудрець перемагає все неприємне, але відчуває його, а їхній мудрець навіть і не відчуває. Спільне ж і у нас і у них ось що: мудрому ніхто, окрім нього самого, не потрібен. Та хоч і достатньо самого себе, йому все ж хочеться мати і друга, і сусіда, і товариша.

Сам посуди, до якого ступеня задовольняється сам собою той, хто інколи задовольняється і часткою самого себе. Якщо хвороба чи ворог зроблять його безруким, якщо випадок відбере у нього око, мудрецеві вистачає того, що залишилось, він і з скаліченим тілом буде таким же веселим, яким був до каліцтва. Та хоч він і не журиться про втрачене, все ж вважав би за краще обійтися без втрат.

Так само ніхто, окрім нього самого, не потрібен мудрецеві не тому, що він хоче жити без друзів, а тому, що може. Кажучи «може», я маю на увазі ось що: зі спокійною душею перенесе він втрату. Бо без друзів він не залишиться ніколи, і в його владі вирішити, як швидко знайти заміну. Фідій, якби втратив статую, відразу зробив би іншу. Так і він — майстер зав'язати дружбу — замість втраченого друга прийняв би нового.

Ти запитаєш, як можна швидко надбати чийсь дружбу; я відповім, якщо ми домовимось, що я зараз віддам тобі борг і по цьому листу ми розрахуємось. Гекатон каже: «Я назву приворотний засіб без усілякого зілля, без трав, без заклинань знахарки. Якщо хочеш, щоб тебе любили, — люби». Не тільки стара, випробувана дружба приносить нам велику насолоду, але й початок нової, яку ми тільки лиш надбали.

Між тим, хто вже надбав друга, і тим, хто тільки на порозі дружби, є така ж різниця, що й між сіячем і женцем.

ЗМІСТ

Лист І.....	3
Лист ІІ.....	4
Лист ІІІ.....	6
Лист ІV.....	7
Лист V.....	10
Лист VI.....	12
Лист VII.....	14
Лист VIII.....	16
Лист IX.....	19
Лист X.....	25
Лист XI.....	26
Лист XII.....	29
Лист XIII.....	32
Лист XIV.....	36
Лист XV.....	41
Лист XVI.....	44
Лист XVII.....	46
Лист XVIII.....	49
Лист XIX.....	52
Лист XX.....	55
Лист XXI.....	58
Лист XXII.....	61
Лист XXIII.....	65
Лист XXIV.....	68

Лист XXV	75
Лист XXVI	76
Лист XXVII.....	79
Лист XXVIII.....	81
Лист XXIX.....	83
Лист XXX	86
Лист XXXI	90
Лист XXXII.....	93
Лист XXXIII.....	94
Лист XXXIV.....	97
Лист XXXV.....	98
Лист XXXVI.....	99
Лист XXXVII	102
Лист XXXVIII	103
Лист XXXIX.....	104
Лист XL	106
Лист XLI	109
Лист XLII.....	112
Лист XLIII.....	114
Лист XLIV.....	115
Лист XLV.....	117
Лист XLVI.....	120
Лист XLVII	121
Лист XLVIII	125
Лист XLIX.....	128
Лист L	131
Лист LI.....	134
Лист LII	137
Лист LIII	140
Лист LIV	143
Лист LV	145
Лист LVI	148
Лист LVII.....	152
Лист LVIII.....	154

Лист LIX	162
Лист LX	167
Лист LXI	168
Лист LXII	169
Лист LXIII	170
Лист LXIV	173
Лист LXV	175
Лист LXVI	181
Лист LXVII	193
Лист LXVIII	197
Лист LXIX	200
Лист LXX	201
Лист LXXI	208
Лист LXXII	216
Лист LXXIII	219
Лист LXXIV	223
Лист LXXV	232
Лист LXXVI	236
Лист LXXVII	244
Лист LXXVIII	250
Лист LXXIX	257
Лист LXXX	261
Лист LXXXI	264
Лист LXXXII	272
Лист LXXXIII	279
Лист LXXXIV	286
Лист LXXXV	289
Лист LXXXVI	299
Лист LXXXVII	304
Лист LXXXVIII	314
Лист LXXXIX	325
Лист XC	332
Лист XCI	344
Лист XCII	350

Лист XCIII.....	359
Лист XCIV.....	363
Лист XCV.....	381
Лист XCVI.....	400
Лист XCVII.....	401
Лист XCVIII.....	405
Лист XCIX.....	410
Лист C.....	418
Лист CI.....	421
Лист CII.....	425
Лист CIII.....	432
Лист CIV.....	434
Лист CV.....	442
Лист CVI.....	444
Лист CVII.....	447
Лист CVIII.....	450
Лист CIX.....	460
Лист CX.....	464
Лист CXI.....	469
Лист CXII.....	470
Лист CXIII.....	471
Лист CXIV.....	478
Лист CXV.....	486
Лист CXVI.....	491
Лист CXVII.....	494
Лист CXVIII.....	502
Лист CXIX.....	507
Лист CXX.....	511
Лист CXXI.....	517
Лист CXXII.....	523
Лист CXXIII.....	528
Лист CXXIV.....	533